

Research Article

शिवाजी महाराजांचा पराक्रमी सरदार सिद्दी हिलाल

रविन्द्र मुन्ध्रे

विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग ,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला (महाराष्ट्र)

Abstract :-

शिवाजी महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्य स्थापनेच्या प्रक्रियेत प्रथमपासून ज्या शूर योद्ध्यांचे नांव घेतले जाते तो म्हणजे सिद्दी हिलाल होय. शहाजी राजांसोबत निजामशाही पासूनच सिद्दी हिलाल सोबत होता. अतिशय विश्वासू म्हणून शहाजी सिद्दी हिलालला समजत असत, म्हणूनच शिवाजीच्या स्वराज्य स्थापनेच्या उच्च ध्येयात सिद्दी हिलाल सहायक ठरू शकेल या आत्मविश्वासानेच शहाजींनी त्याला शिवाजीकडे पाठविले होते. सिद्दी हिलालने आपल्या मुलासह (सिद्दी वाहवाह) शिवाजींच्या सेवेत दाखल होऊन अनेक पराक्रम गाजविले होते. एवढेच नव्हे तर आपला मुलगा हिंदवी स्वराज्याच्या स्थापनेत वीरगतीला प्राप्त झाला, याचा अभिमान सुद्धा सिद्दी हिलालला होता.

Keywords :- सिद्दी हिलाल, सिद्दी वाहवाह, पन्हाळगड.

प्रस्तावना :-

शिवाजी महाराजांच्या सैन्यात सिद्दी हिलाल हा प्रथमपासूनच होता. जेष्ठतेच्या बाबतीत सिद्दी हिलालचा क्रमांक वरचा आहे. सिद्दी हिलाल हा शिवाजीच्या अत्यंत विश्वासातील सेनाधिकारी होता. अनेक मोहिमांत त्याने पराक्रम गाजविला. अनेक वेळा तो सेनापतीच्या बरोबरीने शौर्याने लढला. तो जसा शिवाजीच्या विश्वासातील होता सेवेत होता तसाच शहाजीच्याही विश्वासातला होता. तो प्रथमपासूनच शहाजीच्या सेवेत होता. "ज्यावेळी दादोजी कोंडदेव हे कोंढाप्याचे नामजात सुभेदार होते, त्यावेळी शहाजींनी त्यांच्या परगण्याची जबाबदारी दादोजीवर सोपविली आणि ते स्वतः कर्नाटकातील जहागिरीवर गेले. शहाजीने दादोजीवर परगण्याची जबाबदारी सोपविली याचबरोबर सिद्दी हिलाल या आपल्या विश्वासू सरदारास स्वतंत्रपणे एक हजार घोडदळासह तिथे नियुक्त केले."¹ म्हणजेच शहाजीपासून सिद्दी हिलाल स्वराज्यात प्रामाणिकपणे आपले कार्य करीत होता.

शिवाजी महाराजांच्या सोबत सिद्दी हिलालने अनेक लढाया लढल्या आहेत. पन्हाळगड घेण्यासाठी विजापूरी सरदार येत असल्याचे महाराजांना समजले. रूस्तमेजमान सोबत फाजलखान, सादतखान, फतेहखान, मलिक इतबार, मुल्ला यासारख्या अनेक सरदारांनी पन्हाळ्याच्या दिशेने दौड सुरू केली. शिवाजी महाराजांनी येणाऱ्या विजापूरी सरदारांचा समाचार घेण्यासाठी आपल्या सैन्याची रचना केली. "नेताजी पालकराने फाजलखानवर हल्ला करायचा, भिमाजी वाघाने मुल्ला यावर चाल करायची, इंगळ्याने मलिक इतबार गाठायचा तर महाडिकाने फतेहखानाशी लढायचे ठरले. सिदोजी पवाराने सादतखानाला तोंड द्यायचे. बोधाजी जगतापाने घाटगे व घोरपडेवर चालून जायचे. याशिवाय खराटे व पांढरे यांनी रूस्तमेजमानच्या उजव्या आघाडीवर धडक मारायची तर सिद्दी हिलालवर जाधवराव यांनी डाव्या आघाडीवर धडक मारायची अशी आज्ञा महाराजांनी केली. खासे महाराज रूस्तमेजमानशी झुंजणार होते."² शिवाजी महाराजांचा विश्वास सिद्दी हिलालवर तो मुस्लिम असून सुद्धा होता कारण तो पराक्रमी होता. पराक्रमाशिवाय शिवाजी महाराजांनी कुणालाही एवढे महत्त्वाचे स्थान दिले नाही. कारण सिद्दी हिलालचा पराक्रमही त्याला शोभेल असाच होता. "... क्रोधाग्री पासून पसरणाऱ्या धुराने ज्यांची कांती धुरकटली आहे, अशा हिलालने काहीना ठार केले. अखेरीस या युद्धामध्ये फाजलखान गर्भगळीत झाला. सर्व आदिलशाही फौजांचा धुव्वा उडाला. सर्व आदिलशाही सरदार रणांगणातून पळून गेले. सेनापती रूस्तमेजमानचा पराभव झाला; तोही रणांगणातून पळून गेला. पळतेवेळी त्याचे सोबत फक्त पाच-सहा स्वार होते."³ आपल्या अतुलनिय पराक्रमाने बहलोलखानासारख्या पराक्रमी विजापूरी सरदाराला सुद्धा त्याने पाणी पाजले. महाराजांबद्दल असलेली निष्ठा आणि स्वराज्याप्रती असलेले प्रेम त्याच्या मुलाच्या आत्माहुतीहून दिसून येते. आपण ज्याची चाकरी करतो आहे ते शिवाजी महाराज म्हणजे पराक्रम आणि शौर्याचे भांडार आहे. ज्याने आपले स्वराज्य स्थापनेचे ध्येय ठरवून त्या प्रमाणे आगेकूच सुरू केली आहे. त्या शूरविराच्या चाकरीत आपल्या मुलाने (सिद्दी वाहवाह) सुद्धा रहावे आणि

स्वराज्यासाठी आपला पराक्रम कामी लावावा असे सिद्दी हिलालला वाटत होते. म्हणूनच सिद्दी वाहवाहला शिवाजी महाराजांच्या सेवेत दाखल केले होते.

सिद्दी हिलाल व सिद्दी जोहर तुंबळ युद्ध आणि सिद्दी वाहवाहाची आत्महत्ती :

रुस्तमेजमानने रणांगणातून पळ काढून आपल्या हुक्केरी परगण्यातील जहागिरीत मुक्काम केला होता. तेव्हा त्याच्या हातून शिवाजीच्या पारिपत्याचे काम न निभावल्यामुळे आता आदिलशहाने कर्नाटकातील कर्नूल प्रांताचा सुभेदार सिद्दी जोहर याची नेमणूक शिवाजी महाराजांवरील स्वारीसाठी केली. शिवाजी महाराजांना हे समजताच त्यांनी मिरजेहून माघार घेऊन पन्हाळ्याचा आश्रय घेतला आणि सिद्दी जोहरच्या स्वारीला शह देण्यासाठी आपले पाच हजार घोडदळाचे सैन्य नेताजी पालकर व सिद्दी हिलाल सहीत आदिलशाही राजधानी विजापूरवर पाठविले. शिवाजी महाराजांच्या या सैन्याने वेगाने घोडदौड करून विजापूरच्या उपनगरावर अचानक हल्ला चढविला. हे पाहून आदिलशाहा चकीत झाला. वजीर खवासखानाने या मराठ्यांवर चाल करून त्यांना तेथून हुसकावून लावले, तरी मराठ्यांनी राजधानीवरच हल्ला केल्याने आदिलशहाला मोठा धक्का बसला.

इकडे सिद्दी जोहर कर्नाटकातून २० हजार घोडदळ व ३५ हजार पायदळासहीत शिवाजी महाराजांवर चाल करून आला. त्यावेळी त्याच्या फौजेत फाजलखान व रुस्तमेजमान हे सेनानीही होते. महाराज ज्या पन्हाळगडावर होते त्या गडासच त्यांनी वेढा दिला आणि दिवसेंदिवस हा वेढा अधिक जारी होऊ लागला. वेढा देणाऱ्या या सैन्यावर नेताजी पालकराने बाहेरून हल्ले चढविले परंतु वेढ्यावर फारसा फरक पडला नाही. खुद्द गडावरही महाराज, प्रतापराव गुजर व इतर चारपाच हजार सैनिक होते, आणि ते गडातून बाहेर पडून रात्री बेरात्री हल्ले चढवित होते. परंतु त्यामुळे वेढा उठला जात नव्हता.

जिजाबाई स्वतः पन्हाळ्यावर हल्ला करून शिवाजीला, आपल्या मुलाला, सोडविण्याच्या विचारात असतानाच सिद्दी हिलालसह नेताजी पालकर परत आले. जिजाबाईंनी त्यांची अत्यंत कडक शब्दात हजेरी घेतली. जिजाबाईंचा तो रणचंडिकेचा अवतार पाहून ते आले तसेच जोहरवर हल्ला करण्यास निघाले. "... त्या सेनापतीच्या व हिलालच्या हाताखालचे हे शत्रूसैन्य समीप आलेले पाहून त्यास विरोध करण्यास जोहरानेसुद्धा भालेकरी पट्टेकरी असे पुष्कळ योद्धे तिकडे पाठविले. तेव्हा गर्व वाहणारे, भालेपाश, धनुष्यबाण धारण करणारे, धिटाईचे असे ते सर्व सिद्दी शिवाजीच्या त्या अतिप्रचंड समृद्ध सेनेस वाटेत अडवून शस्त्रे उगारून तिच्याशी लढू लागले. तेथे शत्रूबरोबर हिलालच्या चकमकी उडाल्या त्यात बाणांनी डोकी तोडण्यात आली व भाल्यांनी हात तोडण्यात आले. तेव्हा हिलालचा रागीट व अभिमानी पुत्र सामर्थ्यवान वाहवाह (हा) शत्रूच्या व्यूहात शिरला. मोठे भय व लाल डोळे असलेल्या शत्रूची छाती फाडणारा तो जवान (आपले) हस्तचापल्य दाखवित असता अत्यंत प्रेक्षणीय दिसत होता... नंतर विशेष आयुधांनी लढणाऱ्या त्या महायोध्यांनी त्या मानी वाहवाहास युद्धाच्या अग्रभागी घोड्यावरून खाली पाडले व तो बेशुद्ध झाला. भाला मोडून व शरीर छिन्नभिन्न होऊन अतिविद्वळ झालेल्या त्या वाहवाहास शत्रूंनी अतिशय हर्ष करीत आपल्या गोटात नेले. जणू काय आपला आत्माच अशा त्या पुत्रास घेऊन जात असता हिलालच्या पुत्राबद्दल मनात शोक करू लागला..."^४

"सिद्दी हिलाल हा असाच आणखी एक मुसलमान सरदार शिवाजीच्या पदरी होता. १६६० मध्ये रुस्तमेजमान व फाजलखान यांचा शिवाजीने रायबागेजवळ पराभव केला. त्यावेळी सिद्दी हिलाल शिवाजीच्या बाजूने लढला त्या प्रमाणेच १६६० मध्ये सिद्दी जोहरने पन्हाळगडास वेढा दिला होता तेव्हा नेताजी पालकराने त्यांच्या सैन्यावर छापा घालून वेढा उठविण्याचा प्रयत्न केला, त्यावेळीसुद्धा हिलाल व त्याचा पुत्र हे नेताजीबरोबर होते. या चकमकीत सिद्दी हिलालचा पुत्र वाहवाह जखमी व कैदी झाला होता."^५

या युद्धात मराठा आणि जोहरकडील अनेक सैनिक मारले गेले. सिद्दी जोहरने पराक्रमाची शिकस्त केली. तसेच सिद्दी हिलाल जिद्दीने लढला खरा; पण तो यशस्वी झाला नाही. तसेच त्याला माघार घ्यावी लागली. नंतर महाराजांनी युक्तीचा वापर करून पन्हाळगडावरून सुटका करून घेतली.

सिद्दी हिलालचा जखमी झालेला पुत्र सिद्दी वाहवाह याचा मात्र पत्ता लागला नाही. बहुधा सिद्दी जोहरने ठार केले असावे. आपल्या मुलाला शत्रू डोळ्यादेखत उचलून नेतात परंतु आपण काहीही करू शकत नाही. याची खंत कदाचित सिद्दी हिलालला वाटली असेल परंतु आपला पुत्र शिवाजीसाठी, त्यांचा प्राण वाचविण्यासाठी लढला आणि वीरगतीला प्राप्त झाला याचा आनंद सुद्धा झाला. जे कार्य आपण करू शकलो नाही ते आपल्या अल्पवयीन मुलाने करून दाखविले. सिद्दी वाहवाह जेव्हा शत्रू सैन्यावर तुटून पडला आणि आपले शौर्य पणास लावत होता तेव्हा त्याच्या मागे महाराजांची प्रेरणा होती. समोरील शत्रूला नष्ट करून त्यांना तेथून हाकलून लावायचे आहे व शिवाजी महाराजांना त्यांच्या तावडीतून सोडवायचे आहे. कारण स्वराज्याची स्थापना करायसाठी निघालेला शिवाजी जर यांच्या तावडीत सापडला तर स्वराज्य निर्मितीच आणि सुंदर सृष्टीच निर्माण थांबेल म्हणून आपण मेलो तरी चालेल पण शिवाजी वाचला पाहिजे. ही भावना त्याला सतत चेतवीत होती आणि शत्रू सैन्यात भगदाड पाडीत तो समोर जात होता. परंतु शत्रूच्या चक्रव्यूहात तो अडकला आणि त्यांचा कैदी झाला. अशा पराक्रमी योद्दाला जर जास्त काळ जीवंत ठेवले तर आपल्यासाठी नुकसानाची बाब होईल हे जेव्हा सिद्दी जोहरच्या लक्षात आले तेव्हा त्याने सिद्दी वाहवाहाला ठार मारले.

सिद्दी वाहवाहने मरण पत्करतांना शिवाजी महाराजांचा धर्म किंवा जात पाहली नाही, तर स्वराज्यनिष्ठा जोपासली. आपण ज्याच्यासाठी मरतो आहे तो हिंदू आहे आणि आपण मुसलमान आहो मग एका हिंदूसाठी मुसलमानाने का मरावे? हा प्रश्न सुद्धा सिद्दी वाहवाहच्या मनात निर्माण झाला नाही. कारण शिवाजी महाराजांची कार्यपद्धती धर्म किंवा जातीवर आधारित नव्हती. तर मग त्यांच्यासाठी लढणाऱ्या सैनिकात धर्म किंवा जाती बदल प्रश्न निर्माण होणे शक्यच नाही. सिद्दी वाहवाहला मृत्यू पत्करतांना हेच वाटलं असेल की आपण शिवाजी महाराजांसाठी आणि त्यांनी आरंभिलेल्या कार्यासाठी शहीद होत आहो.

मोगली घोडदळ स्वराज्यात :

पराक्रमी सिद्दी हिलाल शहाजीपासून मराठा राज्यात कार्यरत होता. शहाजी आणि शिवाजी या दोन्ही बापलेकांचा पराक्रम तो डोळ्याने पाहात होता. शिवाजी महाराजांसोबत तर तो अनेक युद्धमोहीमेत सहभागी झाला होता. आपण ज्याप्रकारे मोगली चाकरी सोडून शिवाजी महाराजांच्या चाकरीत दाखल झालो आणि स्वराज्यासाठी आपले शौर्य कामी लावीत आहो. तसेच आपल्या मोगल बांधवांनी सुद्धा शिवाजीच्या चाकरीत दाखल होऊन जीवन सार्थकी लावावे असे सिद्दी हिलालला वाटू लागले. कारण त्याला स्वराज्याची ध्येय धोरणे कळली होती. तो त्या धोरणांशी एकरूप झाला होता. ही ध्येयधोरणे आणि आपल्या वैयक्तिक विकासाचा मार्ग असलेल्या स्वराज्यात आपल्या मोगली मुस्लिम बांधवांनाही आणले पाहिजे असे त्याला वाटे, म्हणून मोगली चाकरीत असलेल्या मुस्लिमांना संघटित करून त्यांना फोडण्यात त्याला यश आले. त्याच्या नेतृत्वाखाली मोगली सैन्यातील घोडदळाची चार पथके स्वराज्यास मिळाली. त्यामुळे स्वराज्याचे बळ वाढले. यासंबंधी मुंबईकरांच्या रोजनीशीतील दिनांक १८ ऑक्टोबर १६७२ ची नोंद अशी आहे.

"शिवाजी मोठे सैन्य उभारीत आहे. १६००० सैन्य खडे तयार असून चार मोठी घोडदळाची पथके तो आणखी वाढवित आहे. ही पथके मुळ मोगलांकडील असून ती आता तिकडून फुटून सिद्दी हिलाल, जाधवराव व आणखी इतर दोघेजण यांच्या नेतृत्वाखाली शिवाजीला मिळाली आहे. आणखीही पुष्कळ येणार अशी वदंता आहे. आता दिलेरखान एकटा आहे. त्याच्याशी युद्ध करण्याचा त्याचा बेत आहे, त्याचा पराजय झाला तर शिवाजी केव्हाच गुजरातचा मालक बनेल."^६

स्वतःचा मुलगा ठार मारला गेला असतांनाही सिद्दी हिलालने हार मानली नव्हती. शिवाजी महाराजांचे स्वप्न पूर्ण व्हायला पाहिजे. स्वराज्याची स्थापना झाली पाहिजे. येथून अन्यायी आणि अत्याचारी राजवटी मुळासकट नष्ट झाल्या पाहिजे आणि समृद्धी, स्थैर्य आणि सुखी राष्ट्राची निर्मिती या भूमीवर व्हायला पाहिजे, असे सिद्दी हिलालला वाटत होते. म्हणून आपल्या मुस्लिम बांधवांनी मोगल चाकरीत राहून अन्यायी दुष्ट प्रवृत्तीला खतपाणी घातल्यापेक्षा शिवाजी महाराजांच्या संपन्न राष्ट्राच्या उभारणीला हातभार लावावा व आपले जीवन सार्थकी लावावे. त्यासाठी त्याने संपूर्ण तयारीनिशी मोगली चार घोडदळाची पथके स्वराज्यात आणली आणि त्यांना योग्य कामी आपली शक्ती खर्च करण्याचा मार्ग दाखविला. वास्तविक सिद्दी हिलाल हा पराक्रमी होता त्याच्याजवळ मोठ्या प्रमाणात सैन्य सुद्धा होते आणि तो स्वतः मुस्लिम असल्यामुळे त्याला मोगलांच्या दरबारात चांगले मानाचे पद मिळाले असते. नव्हे, त्याने मागितली तेथील जहागिरी मिळाली असती आणि मोगल जहागिरी म्हणजे वैभव संपन्न जीवन व आरामदायी कार्यशैली, अशाप्रकारचे ऐषआरामातले जीवन सोडून तो स्वतः महाराजांसाठी लढतो, आपल्या मुलाची आहुती देतो आणि मोगलांच्या सैन्यात दुही निर्माण करून चार घोडदळाची पथके स्वराज्यात आणतो म्हणजे केवढ्या मोठ्या प्रमाणात हा त्याग आणि निष्ठा महाराजांप्रती सिद्दी हिलाल जवळ होती. तो महाराजांच्या धर्माचा किंवा जातीचा नसताना त्याने किती मोठे कार्य स्वराज्यासाठी केले होते. आपण स्वराज्यासाठी वाहीलेले जीवन हे एकेदिवशी स्वराज्याची निर्मिती करील हा आत्मविश्वास त्याचा दिवसेंदिवस दृढ होत चालला होता. म्हणूनच आपण करीत असलेले कार्य हे योग्य आहे. म्हणूनच असे म्हणावेसे वाटते की, शिवाजी महाराजांच्या सैन्यात जर असे निष्ठावान मुस्लिम सैनिक नसते तर कदाचित महाराजांना स्वराज्य निर्मिती करणे खूप कठीण गेले असते किंवा शक्य झाले नसते.

सिद्दी हिलाल व बहलोलखान :

१६७३ मध्ये विजापूरचा बादशहा अली आदिलशहा मृत्यू पावल्यानंतर खर्वासखानाने विजापूर दरबाराशी शिवाजी महाराजांचा असलेला तह मोडून टाकला, त्यामुळे विजापूरकरांच्या ताब्यातील पन्हाळगड घेण्याचे महाराजांनी ठरविले. त्याप्रमाणे शिवाजी महाराजांनी पन्हाळ जिंकून घेतला.

पन्हाळा महाराजांनी पुन्हा जिंकून घेतल्याचे पाहून विजापूर दरबाराला धक्का बसला. तेव्हा वजीर खवासखान याने पठाण सरदार बहलोलखान याच्याबरोबर मोठे सैन्य व सामग्री देऊन पन्हाळा पुन्हा काबीज करण्यास पाठविले. ही वार्ता महाराजांना समजताच खानास मार्गातच गाठण्याची त्यांनी तयारी केली. "आपल्या सेनापती प्रतापराव गुजर व सिद्दी हिलाल यांना सैन्यानिशी बहलोलखानाशी सामना करण्यास पाठविले. प्रतापराव गुजर व सिद्दी हिलाल यांनी विजापूरपासून ४० मैलावर उमराणीजवळ बहलोलखानास अडविले. या दोन्ही सैन्यात रणकंदन झाले. सिद्दी हिलाल व प्रतापराव गुजर यांनी पराक्रमाची शर्थ केली. या युद्धात बहलोलखानाचा पराभव झाला. बहलोलखान शरण आला. त्याच्या गोडगोड बोलण्याने प्रतापराव विरघळले व त्याला सोडून दिले. त्याबद्दल महाराज खूप संतापले व बहलोलखानाचा समूळ नाश केल्याशिवाय तोंड दाखवू नये, अशी सक्त ताकीद दिली."^७

सिद्दी हिलाल ने आपल्या कारकिर्दीत अनेक महायोद्ध्यांच्या सोबत राहून पराक्रम गाजविला होता. नेताजी पालकर, प्रतापराव गुजर हे स्वराज्यातील महान सेनानी यांच्या सोबत महत्त्वाची कामगिरी त्याने पार पाडली होती. एवढेच नव्हे तर शिवाजी महाराजांसोबतही युद्धात भाग घेतला होता. महाराजांच्या विश्वासू सरदारांमध्ये सिद्दी हिलालची गणना केल्या जाते. शिवाजी महाराजांच्या राष्ट्रनिर्माणाच्या लढ्यात एक सैनिक म्हणून सिद्दी हिलाल लढला. स्वतः मुस्लिम असून मुसलमानांविरुद्ध स्वराज्यासाठी लढला. म्हणजे लढतांना आपले जातभाई समोर आहे हा विचारही त्याच्या मनात आला नाही. आपण ज्या कार्यासाठी रणांगणावर उतरलो आहे ते कार्य पूर्ण करण हे आपले परमकर्तव्य आहे आणि आपले कर्तव्य पार पाडत असताना समोर स्वधर्माचा असला तरी कर्तव्यापासून तसूभरही मागे जायचे नाही असा ठाम निर्धार सिद्दी हिलाल ने केला होता.

निष्कर्ष :-

शिवाजी महाराजांनी ज्या आत्मविश्वासाने आपल्यावर जबाबदाऱ्या टाकल्या आहे त्या पूर्ण करण्यात जर आपण कमी पडतो तर शिवरायांचे ध्येय पूर्णत्वास जाणार नाही. ध्येय जर पूर्ण झाले नाही तर येथील अन्यायी, अत्याचारी लोकांचा वरवंटा फिरल्याशिवाय राहणार

नाही. म्हणून महाराजांनी टाकलेली जबाबदारी म्हणजे स्वराज्याच्या निर्मितीसाठी निर्माण होणारी गती आहे आणि ही गती जर मंदावली तर आपले जीवन व्यर्थ जाईल. म्हणून प्राण गेले तरी चालेल पण महाराजांचा विश्वास तोडायचा नाही आणि स्वराज्य निर्मितीत कुठेही कमी पडायचे नाही. असा निश्चय सिद्दी हिलाल ने केला होता. एकंदरीत त्याच्या संपूर्ण कार्याचे जेव्हा परीक्षण केल्या जाते तेव्हा तो जसा जेष्ठतेच्या बाबतीत प्रथम क्रमांकावर होता तसाच पराक्रमाच्या बाबतीत सुद्धा त्याला पहिलाच क्रमांक द्यावा लागेल. अशा योद्धांची फौज शिवाजी महाराजांनी निर्माण केली होती. दुसऱ्यातच ही भावना निर्माण केली नाही तर महाराज स्वतः तशा प्रकारे वागले. महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वाने आणि कार्यशैलीने भारावून जावून स्वराज्य निर्मितीच्या कार्यात स्वतःला झोकून देत होते. स्वराज्यासाठी जीवाची बाजी लावतांना त्यांच्या मनात कधीही महाराजांच्या धर्म किंवा जाती बदल किंतु परंतु निर्माण झाला नाही. महाराजांचे धार्मिक धोरण धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार देणारे होते. आपल्या हक्काचे, स्वातंत्र्याचे पोषण जर शिवाजी महाराज करीत असतील आणि जीवन कलहात टिकाव धरण्यासाठी जर ते आपल्याला मदत करीत असतील आणि त्यांनी हाती घेतलेले कार्य जर शांती, सुव्यवस्था, स्थैर्य व न्याय मिळवून देत असेल तर आपण निःसंशय करायला पाहिजे. एवढा विश्वास शिवाजी महाराजांनी आपल्याबद्दल सिद्दी हिलाल सारख्या मुस्लिम सैनिकांमध्ये निर्माण केला होता. हा विश्वासच शिवाजी महाराजांना आपले स्वराज्य स्थापन करण्यासाठी फायदेशीर ठरला. शिवाजी महाराजांनी आपल्या विश्वासाला कधीही तडा जाऊ दिला नाही. म्हणून असंख्य मुस्लिम योद्धांनी शिवाजी महाराजांच्या या कृतीकार्यक्रमात सहभागी होऊन त्यांच्या खांद्याला खांदा लावून आपले प्राण स्वराज्यासाठी अर्पण केले. सिद्दी हिलालच्या पुत्रासारख्या (सिद्दी वाहवाह) अनेकांनी जेव्हा स्वराज्यासाठी आपले प्राण अर्पण केले तेव्हा कुठे येथे स्वराज्याची निर्मिती झाली.

शिवाजी महाराजांसारखे नेतृत्व, सिद्दी हिलाल सारखे पराक्रमी सरदार व सिद्दी वाहवाह सारखे वीरगतीला प्राप्त होणारे सैनिक असा त्रिवेणी संगम तत्कालिन महाराष्ट्रात घडून आला आणि नामदेव, तुकाराम यासारख्या संतांच्या पावनभूमीत त्यांना अभिप्रेत असणारे राज्य निर्माण झाले.

संदर्भ :-

- १) वाकसकर, वि.स. (संपा.), *मंत्री दत्ताजी त्रिमल वाकेनवीस विरचीत शिवछत्रपतीची ९१ कलमी बखर*, श्री लक्ष्मीनारायण प्रेस, मुंबई, १९३०, पृ. २४,२५.
- २) दिवेकर, स.म. (संपा.), *कविन्द्र परमानंदकृत श्री शिवभारत*, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, शके १८४९, पृ. २४,४८-५२.
- ३) दिवेकर, स.म. (संपा.), *अनुपुराण - कवि परमानंद*, बडोदा ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट, बडोदा, १९५२, पृ. २२,२७,२८.
- ४) तत्रैव.
- ५) पानसरे, गोविंद, *शिवाजी कोण होता?*, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, १९९८, पृ. २३.
- ६) केळकर, न.चि., आपटे, द.वि. (संपा.), *शिवकालीन पत्रसार संग्रह*, खंड १, शिवचरित्र कार्यालय, पुणे, १९३०, पत्र क्र. १४९६.
- ७) हनवते, प्रेम, *शिवरायांचे निष्ठावंत मुस्लिम सैनिक*, सुधीर प्रकाशन, वर्धा, १९९४, पृ. ५६-५७.